

ISSN Print: 2394-7500
 ISSN Online: 2394-5869
 Impact Factor: 8.4
 IJAR 2021; 7(4): 432-436
www.allresearchjournal.com
 Received: 16-02-2021
 Accepted: 05-03-2021

ਡਾ. ਸਤਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਸਲ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਪੰਜਾਬੀ),
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
 ਖੇਤਰੀ ਕੈਂਪਸ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਜਾਬੀ,
 ਭਾਰਤ

ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਦਰਪਣ' ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ. ਸਤਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਸਲ

ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਕੀ ਹੈ? ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਸਹਿਜੇ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਜੋਂ ਮਾਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿੱਤ, ਉਸ ਦੇ ਸਵਾਰਥ, ਉਸਦੀਆਂ ਰੁੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਰ. ਐਮ. ਮੈਕਾਈਵਰ ਤੇ ਚਾਰਲਸ ਐਸ. ਪੇਜ (1979:5) ਅਨੁਸਾਰ " ਸਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਆਮ ਸ਼ਬਦ ਖੁਦ 'ਸਮਾਜ' ਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਜੇਹੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਤੇ ਮੁੜ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗਠਨ ਸਮਾਜ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪੱਧਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਬਣਾਈ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਅਪੂਰਣਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰੇਕ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ, ਅਧਿਕਾਰ-ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ, ਅਨੇਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ, ਮਾਨਵ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਅਤੇ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਤਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਦਮਨਕਾਰੀ ਰੁੱਖ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਟਕਰਾਓ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਨਸਮੂਹ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਸਿਰਜਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ

Corresponding Author:

ਡਾ. ਸਤਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਸਲ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਪੰਜਾਬੀ),
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
 ਖੇਤਰੀ ਕੈਂਪਸ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਜਾਬੀ,
 ਭਾਰਤ

ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ (2004:27) " ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਕਦਰਾਂ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜੋ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਨਿਰਬੰਧ ਟੱਬਰਦਾਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤਕ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਅਥਵਾ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਹਾਰੇ ਬਣਦੇ-ਬਿਣਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। "

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਰਤਾਓ ਦਾ ਤੌਰ ਤਰੀਕਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਧੁੰਦਲਾਪਣ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (1989:3) ਲਿਖਦਾ ਹੈ " ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਡਲ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧੀ, ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। "

'ਦਰਪਣ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 19 ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ 1982 ਤੋਂ ਕਨੈਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੌਕ ਜਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਧਰਤ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੇ, ਦੋ ਥਾਵਾਂ 'ਚ ਵੰਡੇ, ਦੋਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕੇਦਰਿਤ, ਦੋਹਰੇ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਦੁਵੱਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ, ਦਵੰਦਮਈ, ਬੇਵੱਸ ਹਾਸੀਆਗ੍ਰਸਤ ਤੇ ਜੜ੍ਹਹੀਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਭਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਮਾਰਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਲੋੜ/ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉਜੜਨ, ਭਟਕਣ ਤੇ ਨਵੀਂ ਧਰਤ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਧਰਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਵੱਸਣ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ

ਮੂਲਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬਾਧ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਮਨਵੇ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਹਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ 'ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੂਲ ਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਾਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਵੀ।

ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਆਵਰਗੀ' ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਪ੍ਰਤਿ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

*ਪਿੰਡ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ,
ਚਿਹਰੇ,
ਸੜਕਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ,
ਰੋਣਕਾਂ ਭੀੜਾਂ ਰਸਮਾਂ,
ਰਿਵਾਜ਼,
ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ,
ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੋਂ,
ਅੱਥਰੂਆਂ ਵਾਂਗ ਕਿਰ ਗਏ,
ਉਹ,
ਅਘਰਵਾਸੀ ਹੋ ਗਿਆ,
ਉਸ 'ਚ,
ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸੀ,
ਸਭ ਕੁਝ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਸੀ,
ਜੋ,
ਉਸ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਹੀ,
ਰਹਿ ਗਿਆ। (ਪੰਨਾ-3-4)*

ਕਵੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਪੀੜ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਨੇ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਘੁਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਉਸਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛੜੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਘਰ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਖਾਲੀ ਪਏ ਮਕਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਉਦੋਂ ਬਣਨਗੇ ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਾਪਿਸ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਘਰ ਇੱਠਾਂ ਤੇ ਰੋੜਿਆਂ ਦੇ ਬਣੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਘਰ ਉਹ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਪਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਮਕਾਨ ਹੈ ਘਰ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

*ਘਰ ਬੋਲੇ,
ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੱਸਣ,
ਬਿਨ੍ਹਾਂ,
ਘਰ ਨਹੀਂ ਮਕਾਨ ਹਾਂ। (ਪੰਨਾ-35)*

ਕਵੀ ਨੇ 'ਸੱਚ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਛੇੜੀ ਹੈ ਜੋ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਪੀੜ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਬੀਜ ਰੂਪੀ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰੁੱਖ ਗੁਆਂਢੀ ਰੁੱਖ ਦੇ,
ਚਿਹਰੇ ਤੇ,
ਏਨਾ ਡੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ,
ਆਪਣੇ ਬੀਜ ਦਾ,
ਤੇ ਆਪਣਾ ਸੱਚ ਭੁੱਲ,
ਗਿਆ। (ਪੰਨਾ-48)

ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਜੂਦ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਖੰਡਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਕੰਮ ਬੇਝਿਜਕ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਸਿਰਜਕ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਔਰਤ ਦੇ ਦਵੰਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਖੁੱਦ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਹ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਨਾ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਹੈ ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਉਹ ਇਕ ਵਸਤੂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਐਨੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਤੂੰ,
ਮੇਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ,
ਮੇਰੀ ਗੁਲਾਮੀ,
ਮੇਰੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ,
ਕੀ ਸਿਰਜੇਗੀ,
ਤੂੰ ਆਪ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ,
ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ। (ਪੰਨਾ-14-15)

'ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ (ਓਟਰਓਲਿਸਟਿਚ) ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਬਹੁ-ਰੂਪੀਆ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੰਦਰ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੀੜ ਦਾ ਰਹਿਨੁਮਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਉਹ ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਦਲਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਹ ਖੁਦ ਗਵਾਚ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਸਦੀ ਤਕਸੀਮ ਹੀ,
ਉਸਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੈ,
ਉਸਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ 'ਚ,
ਉਸਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ,
ਉਹ,
ਆਪਣੀ ਸਰਬਵਿਆਪਕਤਾ,
'ਚ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ,
ਆਪਣੀ ਇਕਾਈ 'ਚ,
ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ। (ਪੰਨਾ-20-21)

'ਕੁੱਖ ਦੀ ਛੋਹ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਭਾਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਫਤ ਦਾ ਝੂਠਾ ਨਕਾਬ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਮਾਜ 'ਥੋਰ' ਤੇ 'ਕੰਡਿਆਂ' ਨੂੰ (ਨਜ਼ਾਇਜ ਔਲਾਦ) ਰਾਤ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਕਲੰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹੀ ਸਮਾਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਚਲਣ ਕਹਿ ਕੇ ਨਕਾਰਦਾ ਤੇ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜੋ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹਨਾਂ ਕੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜੀਵਨ (ਬੱਚੇ) ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸ਼ਰੀਫ ਔਰਤਾਂ,
ਦੀ ਕੁੱਖ ਦੀ ਛੋਹ,
ਥੋਰਾਂ ਅੱਕਾਂ ਤੇ ਕੰਡਿਆਂ,
ਦੇ ਵਜੂਦ 'ਚ,
ਸੱਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਕਲਿਆਣ,
ਧਰਤੀ ਹੈ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਇਆ,
ਕਲਪ ਕਰਦੀ ਹੈ,
ਥੋਰਾਂ ਅੱਕਾਂ ਤੇ ਕੰਡਿਆਂ ਦੇ,
ਜਿਸਮਾਂ 'ਚ,
ਰੰਗ ਚਾਨਣ ਤੇ ਖੁਸ਼ਬੂਆਂ,
ਦੇ ਮੁਜੱਸਮੇ ਧਰਤੀ ਹੈ। (ਪੰਨਾ-26-27)

'ਪਛਚਾਤਾਪ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕੁਦਰਤ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ

ਵੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਹ ਰੁੱਖ ਜਲਾਇਆ ਹੈ,
ਜਿਸ ਰੁੱਖ ਨੇ,
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਂਵੇਂ,
ਬਿਠਾਇਆ ਹੈ,
ਉਹ,
ਮੇਰੀ ਆਈ ਮਰਿਆ ਹੈ,
ਮੇਰੀ ਕਬਰ 'ਚ,
ਉਸ ਆਪਾ ਧਰਿਆ ਹੈ। (ਪੰਨਾ-37)

'ਸੱਚ' ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਬੀਜ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੀਜ ਨੂੰ ਰੁੱਖ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲੜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਗਰਮੀ-ਸਰਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਆਫ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਵੀ ਕੁਦਰਤ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨਾ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਬੀਜ ਤੋਂ ਰੁੱਖ ਬਣਨ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬੀਜ ਰੂਪੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੱਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬੀਜ ਨੇ,
ਫੱਲ ਦੀ ਕੁੱਖ ਹੰਢਾਈ,
ਜਲ ਰੂਪ ਤੋਂ,
ਲਹੂ ਮਾਸ ਦਾ ਰੂਪ,
ਧਾਰਿਆ,
ਆਪਣੇ 'ਚ,
ਰੁੱਖ ਦਾ ਸਾਇਆ,
ਉਤਾਰਿਆ,
ਰੁੱਖ ਦਾ ਸਾਏ ਨੂੰ,
ਰੁੱਖ ਦਾ ਸੱਚ ਵਿਖਾਲਿਆ। (ਪੰਨਾ-44)

ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਈਰਖਾ' ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਹੈ। 'ਈਰਖਾ' ਕਵਿਤਾ ਇਸਦੀ ਲਾਜਵਾਬ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਦਰਿਆ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਹਿਣ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਈਰਖਾ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਪੱਖੀ ਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸਗੋਂ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਰਖਾ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਨਾ ਕਿ ਨਕਾਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ

ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਦੀ ਦੌੜ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਦੋ ਪਹਾੜ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ,
ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ,
ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ,
ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈਂ,
ਇਹ ਈਰਖਾ ਹੀ,
ਤੈਨੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ,
ਹਰਿਆ ਰੱਖਦੀ ਹੈ,
ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ,
ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। (ਪੰਨਾ-54)

ਕਵਿਤਾ 'ਗੰਢ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਿਲੂ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ, ਦਰਿਆ, ਪਹਾੜ, ਝੱਖੜ, ਤੁਫ਼ਾਨ, ਸੂਰਜ, ਚੰਨ-ਚਾਨਣੀ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ, ਮੌਸਮ, ਬਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਗੰਢ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੰਢ ਵੀ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਗੰਢ ਨੇ ਅੱਗ ਦੇ,
ਦਰਿਆ ਤਰਨੇ ਹਨ,
ਕਦੀ ਸਮੁੰਦਰ 'ਚ,
ਉਤਰਨਾ ਹੈ,
ਕਦੀ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਹੈ,
ਕਦੀ,
ਜਲਜਲਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡੇ,
ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ। (ਪੰਨਾ-64)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪੀੜ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖੰਡਿਤ ਮਨੁੱਖ, ਔਰਤ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਪੈਟਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਚਰਨ

ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਪਾਠਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਉਸਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਵੇ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਆਰ. ਐਮ. ਮੈਕਾਈਵਰ ਤੇ ਚਾਰਲਸ ਐਸ. ਪੇਜ (ਅਨੁਵਾਦਕ: ਸਾਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ), ਸਮਾਜ: ਇਕ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1979.
2. ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਦਰਪਣ, ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012.
3. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪੁਨੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989.
4. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ: ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2004.